

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

ХИЖНЯК Юлія В'ячеславівна

УДК 340.149:82(470)"19"-31

**«ПРАВО І ЛІТЕРАТУРА» ЯК НАПРЯМ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ:
ЗА ТВОРАМИ М.О. БУЛГАКОВА**

Спеціальність: 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті «Одеська юридична академія» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор
ОБОРОТОВ Юрій Миколайович,
Національний університет
«Одеська юридична академія»,
завідувач кафедри теорії держави і права,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
АТОЯН Ольга Миколаївна,
Маріупольський державний університет,
професор кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права;

кандидат юридичних наук, доцент
АНДРУСЯК Тарас Григорович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри історії держави, права
та політико-правових учень

Захист відбудеться 27 вересня 2014 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий «___» _____ 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Р. Біла-Тіунова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасний стан юриспруденції характеризується тенденцією зміщення акцентів з формальних аспектів права на його соціальний контекст. Це приводить до зростання кількості досліджень міждисциплінарного характеру. Так, відбувається активний розвиток економіки права, юридичної антропології, юридичної лінгвістики та інших напрямів юридичного пізнання. Актуалізація дослідницького напрямку «право і література» зумовлена необхідністю виявлення глибинних соціокультурних пластів правової реальності, пов'язаних із художнім осмисленням правових ідей та їх метафоризацією в літературних творах. В Україні до теперішнього часу відсутні фундаментальні розробки з питань взаємозв'язку права та художньої літератури, хоча вчені неодноразово звертали увагу на їх взаємовплив. Розвиток цієї сфери вітчизняної юриспруденції має велику перспективу, враховуючи наявні розробки західноєвропейських та американських дослідників. Для розгляду взаємозв'язку між правом та художньою літературою визначальним є звернення до поняття «правова культура». Це пояснюється тим, що: по-перше, художня література здійснює вплив на правову культуру, оскільки є дієвим способом формування правової культури; по-друге, правова культура зумовлює зміст художніх творів, оскільки особливості правової культури конкретної епохи фіксуються у творах художньої літератури.

Показовою для вивчення в рамках напрямку «право і література» є художня література тоталітарних держав, де зміст творів визначається вказівками державної влади. У таких умовах художня література безпосередньо, цілеспрямовано формує правову культуру суспільства. Художня література радянського періоду – яскравий тому приклад. Однак літературна творчість категорії «соціального замовлення» держави не надає адекватної інформації про особливості радянської правової культури. М.О. Булгаков у своїх творах змальовував картину дійсності такою, якою вона була насправді, а не такою, яку пропагувала радянська влада. Саме тому його творчість є важливою для розуміння правової культури радянського суспільства. М.О. Булгаков у художній формі висловлював своє ставлення до багатьох соціальних, правових та етичних проблем свого часу. Як і кожен великий письменник, він порушував питання, актуальність яких до теперішнього часу не вичерпана, він передбачав нові, не властиві його часу ситуації, у тому числі, й правові. Твори М.О. Булгакова є актуальними для осмислення проблематики «права і літератури» в сучасній юриспруденції.

Слід зазначити, що питання взаємозв'язку права та художньої літератури висвітлювались у розробках вітчизняних вчених: О.М. Бандурки,

Я.М. Брайніна, О.Л. Копиленко, Н.М. Крестовської, І.З. Майданюк, В.Т. Нора, О.Ф. Скакун, В.Г. Сокурєнко та ін.

Проблематика напрямку «право і література» отримала відображення в роботах таких зарубіжних вчених як: В.А. Бачинін, Б. Гросфельд, Р. Дворкін, І.В. Дніпровська, В.О. Жаров, Е. Еберл, Б.Н. Кардозо, Й. Кенджи, Л.Р. Клебанов, Й. Колер, В.П. Комарова, Г.А. Нейстат, Р. Познер, Р. Рорті, О.Ю. Сафронова, Дж.Б. Уайт, Р. Уейсберг, Р. Уест, Я. Уорд, В.І. Хайруллін, К.В. Харабет, Е. Хільдебранд, Дж. Хорнсбі та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Спрямованість представленої роботи визначено програмою наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» на 2011–2015 рр. «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення стійкого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер 0110U000671) та планом науково-дослідної роботи кафедри теорії держави і права «Наступність та оновлення як тенденції розвитку держави та права сучасної України».

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є виявлення взаємозв'язку права та художньої літератури на прикладі творів М.О. Булгакова.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких задач: обґрунтувати зв'язок права та літератури як важливого дослідницького напрямку юриспруденції;

систематизувати доробок українських вчених з питання взаємозв'язку права та літератури;

виявити єдність та відмінність мови права та мови художньої літератури;

з'ясувати особливості взаємозв'язку правової культури та художньої літератури;

визначити специфіку відносин між письменником та державною владою, а також виявити порушення з боку державної влади права на свободу творчості (на прикладі взаємовідносин Й.В. Сталіна та М.О. Булгакова, Людовіка XIV та Мольєра);

визначити з позиції теорії юридичної відповідальності вину та відповідальність прокуратора Юдеї Понтія Пілата, виходячи з подій, викладених у романі М.О. Булгакова «Майстер і Маргарита»;

охарактеризувати фейлетони М.О. Булгакова з точки зору відображення в них явищ правового життя радянського суспільства;

виявити юридичні смисли у повісті М.О. Булгакова «Собаче серце».

Об'єктом дослідження є взаємозв'язок права та художньої літератури.

Предметом дослідження є «право і література» як напрямок юриспруденції в аспекті творів М.О. Булгакова.

Методи дослідження. Методологія дослідження базується на міждисциплінарному підході, що визначило зміст концептуального та інструментального рівнів досягнення творів М.О. Булгакова з точки зору відображення в них правових ідей. Концептуальний рівень методології дослідження включає в себе такі підходи: герменевтичний, системний, семіотичний. Герменевтичний підхід визначив загальний напрям дослідження, тобто бачення права як тексту. За його допомогою розкрито проблематику полісемії та метафоричності мови права (п. 1.3). Цей підхід використано також при інтерпретації змісту творів М.О. Булгакова з метою виявлення в них компонентів правової культури (р.р. 2, 3). Завдяки системному підходу окремі досліджувані твори М.О. Булгакова проаналізовано як складові однієї системи, об'єднані спільними ідеями і смислами (р.р. 2, 3). Семіотичний підхід дозволив розглянути твори М.О. Булгакова як артефакти – тексти правової культури, в яких міститься правова інформація (п. 1.4). На інструментальному рівні використано формально-юридичний, порівняльний, літературний та біографічний методи. За допомогою формально-юридичного методу досліджено поняття правової культури, права на свободу творчості, правового почуття (п.п. 1.4, 2.1, 2.2). Порівняльний метод допоміг виявити єдність та відмінність мови права та мови художньої літератури (п. 1.3). За допомогою літературного методу правові явища розглянуто через твори художньої літератури. Застосування біографічного методу пов'язано з необхідністю сприймати, аналізувати й оцінювати творчість М.О. Булгакова, виходячи з особливостей його біографії (п.п. 1.4, 2.1). Біографічний метод дозволив досліджувати право у відбитті його сприйняття самим М.О. Булгаковим. При дослідженні творів М.О. Булгакова з точки зору права також використано логічні прийоми: аналізу, аналогії, дедукції, індукції, порівняння тощо.

Теоретичну основу дослідження становлять праці таких вчених-юристів як: С.С. Алексєєв, Т.Г. Андрусяк, Н.В. Артикуца, О.М. Атоян, О.М. Балінська, Ж.-Л. Бержель, Г.Дж. Берман, І.М. Грязін, О.М. Євстратов, В. Кравіц, Н.М. Крестовська, В.М. Кудрявцев, В.С. Нерсисянц, Ю.М. Оборотов, О.І. Овчинніков, А.С. Піголкін, А.В. Поляков, О.Ф. Черданцев, І.Л. Честнов та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що представлена дисертація є першим в українській юриспруденції системним дослідженням питань взаємозв'язку права та художньої літератури на матеріалі творів М.О. Булгакова. Результати наукового дослідження знайшли своє відображення у таких висновках та положеннях:

уперше:

представлено новий напрям вітчизняних правових досліджень «право і література», обґрунтовано його місце у структурі сучасної юриспруденції та особливості застосовної методології;

виявлено юридичні аспекти в літературній спадщині М.О. Булгакова, а саме: проблема реалізації права на свободу творчості в тоталітарній державі, постанова суддею завідомо неправосудного вироку, особливості правової культури радянського суспільства;

виявлено характерні риси правової культури радянського суспільства через призму їх відображення у творах М.О. Булгакова, зокрема: догматизм, непрофесіоналізм, бюрократизм;

здійснено юридичний аналіз «Пілатова гріха» з точки зору уявлень про вину та відповідальність у сучасній загальнотеоретичній юриспруденції;

проілюстровано літературний вимір правової дійсності радянського суспільства у творчості М.О. Булгакова.

удосконалено:

загальнотеоретичні основи взаємозв'язку права та художньої літератури як явищ культури;

концептуальні засади співвідношення мови права та мови художньої літератури за такими критеріями: місце в системі загальної літературної мови, естетичний вимір, основне функціональне призначення, точність та ясність, авторство та адресованість текстів, жанровість, абстрагованість, метафоричність;

юридичний образ тоталітарної держави в аспекті реалізації права на свободу творчості;

набули подальшого розвитку теоретико-методологічні засади розгляду художньої літератури як засобу досягнення правової культури.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження може бути використано у (в):

науково-дослідній роботі – для подальшої розробки питань взаємозв'язку художньої літератури та права;

освітній діяльності – для удосконалення та доповнення навчальних курсів «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Методологія юридичної науки», а також для введення спеціальних навчальних курсів «Мова права» та «Право і література».

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження було розглянуто на засіданнях кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія», а також на: Міжнародній конференції «Верховенство права очима правників-початківців» (м. Одеса, 14–15 травня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Роль права і закону в сучасному світі» (м. Київ, 3–4 листопада 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правова система України: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Одеса, 10–11 лютого 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.);

Другій Міжнародній науковій конференції «Питання вдосконалення методології сучасної юриспруденції» (м. Одеса, 30–31 березня 2012 р.); Третій Міжнародній науковій конференції «Розвиток методології сучасної юриспруденції» (м. Одеса, 12 квітня 2013 р.), Круглому столі з нагоди 200-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка (м. Одеса, 12 березня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16–17 травня 2014 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження відображено у 6 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 1 – у зарубіжному науковому виданні та 7 інших публікаціях.

Структура роботи зумовлена проблематикою дослідження, її метою, задачами, а також теоретико-методологічними засадами. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, поділених на вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 196 сторінок, із них основного тексту – 173 сторінки. Список використаних джерел містить 232 найменування і розміщений на 23 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність і ступінь дослідження теми, зазначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено мету та задачі, об'єкт і предмет дисертаційного дослідження, охарактеризовано його методологічну основу, розкрито наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, представлено відомості про апробацію та публікацію результатів дисертації, структуру й обсяг роботи.

Перший розділ «Методологічні засади міждисциплінарного вивчення права в контексті художньої літератури» містить чотири підрозділи і присвячений загальнотеоретичним та методологічним аспектам дослідження права у контексті художньої літератури.

У **підрозділі 1.1. «Вивчення зв'язку права та літератури як сучасний напрям юриспруденції»** наведено підстави для розгляду художньої літератури як засобу пізнання права. Досліджено зарубіжний досвід розвитку ідеї взаємозв'язку права та художньої літератури як явищ культури. Зародження напрямку «право і література» в західній юриспруденції датується другою половиною ХХ ст. На теперішній час у межах напрямку «право і література» виокремлюють дві гілки наукового пошуку: «право в літературі» та «право як література». Перша покликана відшукувати правові та державні явища у творах художньої літератури, друга – досліджувати правові тексти з використанням надбань теорії літератури.

Проаналізовано роботи зарубіжних вчених, які так чи інакше стосуються проблематики співвідношення права та літератури.

Для прикладу проілюстровано дослідження дитячої літератури з точки зору права, здійснені американськими науковцями. Дитяча література – це вдалий зразок того, як письменник за допомогою ідей, закладених у творі, впливає на сприйняття дитиною явищ зі світу права. У той же час дитяча література є не лише засобом правового виховання, оскільки вона формує правосвідомість дитини. Твори дитячої художньої літератури є також складовою частиною «фондів» правової культури суспільства.

Викладено думки засновника напряму «право і література» Дж.Б. Уайта стосовно подібності правових та літературних текстів. Риторичний характер, можливість породжувати свою власну мову смислів та значень, композиційний характер створення правових та літературних текстів дозволяє застосовувати до них схожі способи вивчення.

У **підрозділі 1.2. «Право і література» у працях вчених-юристів України** розглянуто стан розробки проблематики співвідношення права та художньої літератури в українській юриспруденції.

Встановлено, що українські вчені-юристи приділяють увагу вивченню як творів світової художньої літератури, так і творів української класичної художньої літератури. При цьому слід зазначити, що в українській юриспруденції не сформовано окремого напрямку дослідження художньої літератури з точки зору права. В основному, науковий інтерес українських юристів спрямовано на аналіз творчої спадщини окремих письменників, найчастіше – класиків української художньої літератури. Так, політичні і правові погляди Т.Г. Шевченка висвітлено в працях таких українських вчених як О.Ф. Скакун, Н.М. Крестовська, Я.М. Брайнін, В.Г. Сокурєнко, О.Л. Копилєнко, О.І. Салтовський. Літературні і публіцистичні твори І.Я. Франка з точки зору права досліджували О.Ф. Скакун, В.Т. Нор, О.Б. Бунчук. Необхідно зазначити, що більшість митців українського художнього слова були одночасно і громадськими, і політичними діячами, що пояснює наявність у їх творах розробки правової проблематики.

У **підрозділі 1.3. «Мова права та мова художньої літератури: єдність та відмінність»** здійснено порівняльний аналіз мови права та мови художньої літератури за рядом критеріїв, зокрема за: місцем у системі загальної літературної мови, естетичним виміром, основним функціональним призначенням, точністю та ясністю, авторством та адресованістю текстів, жанровістю, абстрагованістю, метафоричністю. За одними з цих критеріїв мова права та мова художньої літератури є схожими одна на одну, за іншими – зовсім протилежними. Як мова права, так і мова художньої літератури існують в рамках літературної мови і впливають на її розвиток. Мову художньої літератури відносять до функціональних різновидів мови поряд із розмовним мовленням і функціональними стилями. Мова права належить до професійної мови як функціонального

різновиду літературної мови. Порівняно з головною функцією мови художньої літератури, якою є естетична, мова права, хоча і може бути піддана естетичній оцінці, у першу чергу, виконує регулятивну функцію. Якщо мова права прагне бути точною і ясною, то мова художньої літератури, навпаки, завдяки багатозначності і загадковості виконує свою головну функцію. За критерієм авторства мова законодавства як один із підстилів мови права докорінно відрізняється від мови художньої літератури, а також мови юридичної науки або юридичної журналістики, де вважається за можливе висловити авторське ставлення, звернутися прямо або непрямо до читача. Специфічні коди адресованості законодавчого тексту розраховані, скоріше, на юриста-професіонала, тоді як текстові коди творів художньої літератури – більшою мірою на звичайного читача, а не на дослідника-літературознавця. Жанровість є характерною як для мови права, так і для мови художньої літератури. Абстрагованість мови права, що зумовлена нормативністю права, є подібною до типовості художнього образу в літературному творі. Як мова права, так і мова художньої літератури послуговуються метафорами, хоча кожна має свої особливості їхнього застосування.

Розглянуто взаємозв'язок права з особливим структурним типом тексту художньої літератури – поезією. Як мова права створює нормативну структуру реальності, так і мова поезії за рахунок наявності в ній певних нормативних вимог – ритму, рими, розміру – особливим чином структурує сприйняття світу людиною. Цим пояснюється той факт, що за стародавніх часів правові норми часто мали вираження у поетичній формі, яка полегшувала їх запам'ятовування та надавала їм особливого естетичного виміру та магічної сили. Нині прямий вплив поезії на право іноді можна простежити у появі поезії у тексті судових рішень і навіть у викладенні судових рішень у віршованій формі.

Підрозділ 1.4. «Правова культура та художня література» присвячено питанню правової культури як сфери, яка опосередковує взаємозв'язок права та художньої літератури. Розглянуто чотири основні підходи до розуміння правової культури: філософський, соціально-антропологічний, соціологічний та інформаційно-семіотичний.

За допомогою використання розробленого в межах інформаційно-семіотичного підходу поняття тексту в широкому розумінні як усього того, що може бути засобом відображення правової культури, обґрунтовано роль творів художньої літератури у вивченні правової культури. Крім того, можна говорити про те, що літературні тексти інколи є своєрідною інтерпретацією правових, особливо, якщо літературний процес є підконтрольним державній владі. Із цієї точки зору радянська художня література постає актуальним предметом для аналізу. Цим зумовлено дослідження творчості М.О. Булгакова як письменника, літературний шлях

якого співпав з періодом становлення радянської державності і права. Для аналізу вибрано ряд творів, в яких правова проблематика отримала найбільш яскраве висвітлення.

Другий розділ «Письменник, право та влада: аспекти взаємодії» містить два підрозділи і присвячений дослідженню проблеми взаємовідносин між владою та письменником у творчості М.О. Булгакова.

У **підрозділі 2.1. «Право на свободу творчості (за романом М.О. Булгакова «Життя пана де Мольєра»)»** розглянуто проблему невтручання держави в реалізацію письменником права на свободу творчості, виходячи з фактів біографії М.О. Булгакова та подій, висвітлених у романі «Життя пана де Мольєра». Визначено, що свобода творчості не може бути обмеженою державною владою. Коли письменник пише твір, він реалізує свободу творчості, самостійно обираючи сферу, зміст і форму цієї творчості. І тільки коли письменник вирішує оприлюднити результат своєї праці, він вступає у правовідносини з державою. У цей момент відбувається перехід у площину права, де доречно говорити вже не про свободу творчості, а про право на свободу творчості.

Нехтування правом на свободу творчості є одним із неодмінних атрибутів моделі тоталітарного суспільства. Радянська культура переслідувала, передусім, рішення політичних, ідеологічних завдань, тому із самого початку сприймалася як владний інструмент маніпулювання громадською думкою, який контролюється державною владою.

На прикладі роману М.О. Булгакова «Життя пана де Мольєра» проаналізовано порушення державою права на свободу творчості письменника Булгакова та драматурга Мольєра, зокрема такі: заборона на публікацію твору та зняття з постановки в театрі п'єси, примушення до переробки творів тощо. З опорою на текст роману простежено аналогію в історії взаємовідносин між Людовіком XIV і Мольєром та між Й.В. Сталіним і М.О. Булгаковим.

Підрозділ 2.2. «Юридичний аспект «Пілатова гріха»: між владою та правом (за романом М.О. Булгакова «Майстер і Маргарита»)» присвячено дослідженню правової сторони судового процесу над Ієшуа Га-Ноцрі, виходячи з тих подій, які викладено М.О. Булгаковим в ершлаїмських главах роману «Майстер і Маргарита».

Визначено, що структурним стрижнем «стародавніх глав» «Майстра і Маргарити» є тема винуватості Понтія Пілата – так званий «Пілатів гріх». Встановлено, що біблійний сюжет суду Пілата над Ісусом Христом обрано М.О. Булгаковим для зображення не випадково. Особиста оцінка М.О. Булгаковим радянської дійсності, для якої характерними були атмосфера страху та підозрілості, очевидна невідповідність владних рішень праву, нехтування правами людини, детермінувала вибір названого сюжету.

Проаналізовано дотримання юридичної процедури у процесі судового розгляду Пілатом справи Іешуа Га-Ноцрі. Встановлення порушень, які мали місце під час суду, пов'язано з вирішенням таких питань: як співвідносяться текст роману і текст Святого Письма; в якому становищі знаходилась Юдея у період, який розглядається в романі; якою є компетенція верховного органу політичної, релігійної та судової влади Юдеї – Синедріона; яким є обсяг повноважень прокуратора Юдеї Понтія Пілата.

За результатами дослідження цих питань встановлено, що неправосудне рішення прокуратора є проявом судового свавілля. Соціальну відповідальність, у тому числі і юридичну, за незаконний вирок письменником покладено на Пілата. Але оскільки прокуратора офіційно не було притягнуто до юридичної відповідальності, він переживає свою провину внутрішньо, відчуваючи відсутність гармонії із самим собою і бажання повернутися в минуле з метою прийняття справедливого рішення. Запропоновано таке внутрішнє прагнення людини до справедливості називати правовою совістю, тобто інтуїтивним розумінням справедливості, яка й утворює право.

У третьому розділі **«Художня література як інтерпретація правової культури суспільства»**, який містить два підрозділи, висвітлено характерні риси правової культури радянського суспільства через призму їх відображення у творах М.О. Булгакова.

У підрозділі 3.1. **«Правова культура радянського суспільства у фейлетонах М.О. Булгакова»** продемонстровано, яким чином особливості правової культури радянського суспільства відобразилися на сторінках фейлетонів М.О. Булгакова.

Фейлетон як жанр цікавий не тільки тому, що в ньому висвітлюються актуальні явища державного та правового життя, але й особливо тому, що у ньому яскраво виражено позицію автора з конкретних питань. У фейлетоні важливими є постать автора, його особисте бачення певної суспільної проблеми. Значне місце посідають фейлетони, в яких М.О. Булгаков із різних боків показує чиновництво, відмічає нові риси цієї частини суспільства, ті, яких вона здобула в нову епоху, яких було надано радянським ладом. Особливо показовими є відтворені у фейлетонах типи радянських чиновників. Встановлено, що характерними рисами правової культури булгаковських чиновників є: догматизм, бюрократизм, непрофесіоналізм, словесний радикалізм у питаннях захисту прав і свобод громадян, активна словесна демонстрація відданості принципу верховенства закону і водночас повна зневага до людини, її прав та свобод.

У підрозділі 3.2. **«Булгаковське «Собаче серце» – літературний виклик державному і правовому життю радянського суспільства»** проаналізовано зображені М.О. Булгаковим у повісті «Собаче серце» особливості правової культури радянського суспільства.

Повість «Собаче серце», як і більшість творів М.О. Булгакова, за його життя не публікувалася, що свідчить про її очевидну антирадянську спрямованість та про те, що її зміст розкриває справжній стан речей у тогочасному суспільстві. Фантастичний сюжет «Собачого серця» – це яскраво розфарбована ширма, приманлива обгортка, за якою приховано конкретний політичний та правовий підтекст. Тому важко говорити про пряме вираження автором своїх правових поглядів чи про розгляд правових ідей.

Із точки зору юриспруденції повість «Собаче серце» можна аналізувати у двох основних аспектах. По-перше, майже вся дія повісті відбувається у квартирі професора Преображенського, тому цю квартиру з усіма її відвідувачами та подіями можна розглядати як модель суспільства того періоду. Через опис життя у цій квартирі автор порушує питання правової держави, громадянського суспільства і людини як члена цього суспільства. У квартирі-суспільстві, змальованій Булгаковим, фігурують представники усіх прошарків – інтелігенції, нової влади, простого народу.

По-друге, за основу сюжету повісті взято науковий експеримент професора Преображенського. Такий сюжет – не виплід фантазії письменника. У Радянській державі дійсно проводилися дослідження щодо схрещування людини і тварини, що підтверджено документально. Такою, на перший погляд, фантастичною історією М.О. Булгаков попередив людство про нерозв'язні проблеми етичного та юридичного характеру, які виникнуть у зв'язку з такими дослідженнями.

ВИСНОВКИ

У дослідженні поставлено і вирішено актуальну наукову задачу – виявлення взаємозв'язку права та художньої літератури в аспекті розгляду творів М.О. Булгакова. Основні висновки дослідження такі:

1. Міждисциплінарні дослідження є найбільш перспективним напрямом розвитку сучасної загальнотеоретичної юриспруденції. Взаємозв'язок права та художньої літератури є основою для виникнення нової міждисциплінарної галузі. Поки що ні українська, ні російська юридична наука література не містять фундаментальних теоретичних розробок, які висвітлювали би питання зазначеного взаємозв'язку. У дослідженні уперше в українській юридичній науці обґрунтовано необхідність існування окремого напрямку із вивчення питань взаємодії і взаємовпливу права та художньої літератури.

На Заході у другій половині ХХ ст., слідом за появою досліджень мови права починає зароджуватися інтерес до зв'язків, які існують між юриспруденцією та літературознавством. Книга «Правова уява» (1973), вихід у світ якої ознаменував початок історії напрямку «право і література»,

належить перу одного з найбільш відомих прибічників і захисників цього напрямку – Дж.Б. Уайту. У межах напрямку «право і література» виокремилося дві течії – «право в літературі» і «право як література». Представники першої вивчають відображення правового життя в літературі, а прибічники другої – розглядають правові тексти як літературні твори і застосовують методи літературної інтерпретації, аналізу і критики в роботі із цими текстами.

2. В українській загальнотеоретичній юриспруденції окремого напрямку, який займався би вивченням взаємозв'язку права та художньої літератури, не сформувалося. Констатовано наявність досліджень творчості конкретних письменників на предмет виявлення в ній ідей про державу і право. Українські юристи, головним чином, аналізують творчий доробок класиків української художньої літератури: Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, Лесі Українки. Однак це не виключає необхідності вироблення загальних теоретичних засад вивчення права у контексті художньої літератури.

3. Взаємозв'язок права і художньої літератури, у першу чергу, визначається наявністю спільної для них знакової системи – мови слова. Тому з'ясування механізмів функціонування мови в літературі та праві є невід'ємною частиною дослідження їх взаємодії та взаємовпливу. Як мова права, так і мова художньої літератури існують у межах єдиної літературної мови і впливають на неї. Їх подібність та відмінність можна представити за різними критеріями. У дослідженні приділено увагу таким критеріям: основна функція, ступінь точності та ясності мови, наявність та значення постаті автора, лінгвістичні сигнали адресованості текстів, жанровість, абстрагованість, емоційність, а також особливості вживання метафор.

4. Окрім мови, взаємозв'язок художньої літератури як невід'ємної складової частини культури та права виявлено через явище правової культури. Серед великої кількості підходів до розуміння правової культури розглянуто чотири основні: філософський, соціально-антропологічний, соціологічний та інформаційно-семіотичний. Саме інформаційно-семіотичний підхід через поняття тексту як артефакту правової культури дозволяє розглядати тексти творів художньої літератури як джерела пізнання правової культури певної епохи, а також як засіб впливу на правову культуру.

Оскільки найбільш яскраво вплив правової культури на художню літературу і навпаки помітний у тоталітарних державах, радянська література є цікавим об'єктом для вивчення з точки зору загальнотеоретичної юриспруденції. Актуальним є розгляд творчості письменника, початок діяльності якого на літературній ниві співпав з періодом зародження тотального контролю у всіх сферах життя радянського суспільства. Твори М.О. Булгакова відрізняються яскраво вираженою авторською позицією

з багатьох питань суспільного, державного, правового розвитку, оскільки письменник був не тільки майстром слова, але й мислителем, який вмів помічати вади навколишнього життя. Із цих причин для дослідження на предмет відображення явищ правового та державного життя радянського суспільства обрано саме його творчість.

5. Теоретичні розробки напрямку «право і література» отримали свого розвитку в аналізі двох творів М.О. Булгакова – роману «Життя пана де Мольєра» та стародавніх глав роману «Майстер і Маргарита». Так, у «Житті пана де Мольєра» М.О. Булгаков показує взаємовідносини Мольєра як творчої особистості та Людовіка XIV як уособлення державної влади. Єршалаїмські глави «Майстра і Маргарити» – це художнє втілення бачення письменником М.О. Булгаковим сучасних йому державної влади та права. Автор обрав для твору конкретний епізод римської історії з причини подібності правових та державних проблем того часу до проблем, які існували в радянській Росії. Зроблено висновок, що письменник проектував свої взаємовідносини з владою на героїв художніх творів, тому можна провести такий ряд аналогій: Сталін – Булгаков, Людовік – Мольєр, Пілат – Іешуа.

Виходячи з творчої долі самого Булгакова, а також сюжету роману «Життя пана де Мольєра», розглянуто порушення державною владою права письменника на свободу творчості. Охарактеризовано особливості взаємовідносин державної влади та письменника на прикладі відносин між Сталіним і Булгаковим, Людовіком XIV та Мольєром.

6. На матеріалі стародавніх глав роману «Майстер і Маргарита» розглянуто вину та відповідальність прокуратора Юдеї Понтія Пілата за винесення неправосудного вироку Іешуа Га-Ноцрі. З'ясування цього питання пов'язано з аналізом судового процесу над Іешуа Га-Ноцрі, зокрема – з дотриманням юридичної процедури під час суду Пілата. Встановлення порушень, допущених у ході процесу, є неможливим без вирішення таких питань: як співвідносяться текст роману і текст Святого Письма; в якому становищі перебувала Юдея у розглядуваний період; якою є компетенція верховного органу політичної, релігійної та судової влади Юдеї – Синедріона; яким є об'єм повноважень прокуратора Юдеї Понтія Пілата.

Зроблено висновок, що винесене Понтієм Пілатом рішення у справі підсудного Га-Ноцрі є проявом судового свавілля: суддя (Понтій Пілат) сам визнавав декілька разів, що підсудний – невинен, що в його діях немає складу злочину, але все ж затвердив смертний вирок. Крім того, помилював іншого підсудного, вину якого було доведено. Приймаючи незаконне рішення через страх втратити свою посаду і життя, Пілат відчував свою провину за смерть невинуватої людини. Хоча прокуратора і не було

офіційно притягнуто до юридичної відповідальності, він переживав цю відповідальність внутрішньо, бажаючи повернутися в минуле і прийняти справедливе рішення. Запропоновано таке внутрішнє прагнення людини до справедливості називати правовою совістю, тобто інтуїтивним розумінням справедливості, яка й утворює право.

Покладаючи усю повноту соціальної відповідальності, включаючи юридичну, на Понтія Пілата, Булгаков підкреслює важливість принципу персональної відповідальності. Це можна довести тим фактом, що в остаточній версії твору автор не згадує єршалаїмський натовп як винуватця винесення неправосудного вироку. Таким чином, М.О. Булгаков у романі змінив викладену в Біблії процедуру прийняття рішення про страту Ісхуа, виключивши з неї натовп як колективний суб'єкт відповідальності.

7. Із позиції відображення правової культури у творах Булгакова одним із найважливіших для аналізу жанрів творчості письменника є фейлетон. По-перше, у фейлетоні сатирично зображено актуальні явища державного та правового життя. По-друге, у ньому чітко виражено позицію автора з конкретних питань державного, правового та суспільного розвитку. По-третє, в основу сюжету фейлетону покладено реальні історії, переосмислені письменником. Тому у фейлетонах Булгакова відображено дійсний стан правової культури радянського суспільства 20-х рр. минулого століття, що й зумовлює їх важливість для вивчення у межах наряду «право і література».

Основним об'єктом висміювання Булгакова було чиновництво, та частина суспільства, від якої залежало благополуччя рядових громадян. Багато фейлетонів ілюструють рівень загальної культури чиновників, які не тільки не розуміють суті своїх професійних обов'язків, завдань своєї діяльності, але й не мають елементарного рівня освіченості та володіння нормами етики. Відсутність управлінського професіоналізму призводила часто до паперової тяганини й бюрократизму, чого також не обійшов увагою гострий зір письменника-сатирика.

8. Сатиричну повість Булгакова «Собаче серце» у межах наряду «право і література» можна характеризувати у двох аспектах.

По-перше, квартиру професора Преображенського, в якій відбуваються практично всі події твору, у дослідженні запропоновано розглядати як модель радянського суспільства. Через опис життя у цій квартирі автор порушує питання правової держави, громадянського суспільства і людини, члена цього суспільства. Булгаков демонструє читачеві представників різних класів цього суспільства – народу, інтелігенції, новоявлених пролетарів. І жоден із них не позбавлений недоліків. Навіть професор Преображенський, який, як і сам Булгаков, є представником інтелігенції, переступає межу закону і діє всупереч нормам моралі.

По-друге, основна сюжетна лінія повісті – це науковий експеримент професора Преображенського з пересадки чоловічих яєчок з придатками і гіпофіза людини собаці. У зв'язку із здійсненням таких дослідів важливим є розгляд ряду питань правового характеру. Наприклад, проблема жорстокого поводження з тваринами на теперішній час уже не є питанням виключно етичного плану, а стає правовою проблемою, пов'язаною з поняттям, яке тільки починає зароджуватися, – «права тварин». Те, що в науковому експерименті професора Преображенського використовувалося тіло людини, дає підстави говорити і про нове покоління прав людини – соматичні права. У цьому контексті важливо згадати актуальну нині проблему репродуктивного клонування, яку викликано стрімким розвитком сучасної медицини.

Інтерес Булгакова до дослідів над людьми та тваринами був відгуком на реальні події, які відбувалися в радянській державі. «Собаче серце» – це застереження і водночас спроба звернути увагу на те, наскільки представники радянської влади, так само як і відомі вчені, були байдужими до етичної та юридичної складових питання. У повісті відображено не тільки правові ідеї, цінності, погляди, які панували в радянському суспільстві 20-х років – її було покликано вплинути на правову культуру суспільства. І те, що публікацію твору було заборонено державною владою, говорить про можливість здійснення його впливу на правосвідомість та правову культуру радянських громадян.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Кругляк Ю.В. Булгаковское «Собачье сердце» как литературный вызов государственной и правовой жизни советского общества / Ю.В. Кругляк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – Вип. 50. – С. 434–438.
2. Кругляк Ю.В. Юридичний аспект «Пілатова гріха»: між владою і правом (за романом М.О. Булгакова «Майстер і Маргарита») / Ю.В. Кругляк // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – О. : Фенікс, 2011. – Вип. 42. – С. 224–229.
3. Хижняк Ю.В. Художня література в інтерпретації правового життя суспільства / Ю.В. Хижняк // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – О. : Фенікс, 2012. – Вип. 44. – С. 289–295.
4. Хижняк Ю.В. Писатель и власть: о праве на свободу творчества / Ю.В. Хижняк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2012. – Вип. 63. – С. 555–562.

5. Хижняк Ю.В. Связь права и литературы как новое направление юриспруденции / Ю.В. Хижняк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2012. – Вип. 67. – С. 171–178.

6. Хижняк Ю.В. Правове життя радянського суспільства в фейлетонах М.О. Булгакова / Ю.В. Хижняк // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – О. : Фенікс, 2013. – Вип. 49. – С. 338–344.

7. Хижняк Ю.В. Правовая культура советского общества в повести М.А. Булгакова «Собачье сердце» / Ю.В. Хижняк // Закон и жизнь. – 2014. – № 5/3. – С. 128–132.

Інші публікації:

8. Кругляк Ю.В. Художественная литература: правовой ракурс / Ю.В. Кругляк // Верховенство права очима правників-початківців : матеріали Міжнар. студ. наук. конф. (м. Одеса, 14–15 травня 2010 р.) – О. : Фенікс, 2010. – С. 33–36.

9. Хижняк Ю.В. Взаимосвязь художественной литературы и правовой культуры общества / Ю.В. Хижняк // Правова система України: сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10–11 лютого 2012 р.). – О. : Причорномор. фундація права, 2012. – Ч. 1. – С. 54–57.

10. Хижняк Ю.В. Правовая жизнь общества в произведениях художественной литературы / Ю.В. Хижняк // Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції : тези Другої Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. О.В. Сурілова, м. Одеса, 30–31 березня 2012 р. – О. : Фенікс, 2012. – С. 148–150.

11. Хижняк Ю.В. Становление литературно-правового учения в современной юриспруденции / Ю.В. Хижняк // Актуальні питання публічного та приватного права : науковий журнал. – 2013. – № 3 (03). – С. 15–19.

12. Хижняк Ю.В. Право и литература как новое направление правовой мысли / Ю.В. Хижняк // Розвиток методології сучасної юриспруденції : матеріали Третьої Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 12 квітня 2013 р.) – О. : Фенікс, 2013. – С. 101–105.

13. Хижняк Ю.В. Об адресованности как свойстве правовых текстов / Ю.В. Хижняк // Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16–17 травня 2013 р.) – Т. 1. – О. : Фенікс, 2013. – С. 140–142.

14. Хижняк Ю.В. Правовой образ города в романе М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита» / Ю.В. Хижняк // Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею академіка С.В. Ківалова (м. Одеса, 16–17 травня 2014 р.) : у 2 т. – О. : Юрид. л-ра, 2014. – Т. 2. – С. 42–44.

АНОТАЦІЯ

Хижняк Ю.В. «Право і література» як напрям юриспруденції: за творами М.О. Булгакова. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2014.

Дисертацію присвячено дослідженню взаємозв'язку права та художньої літератури на матеріалі творів М.О. Булгакова. Художню літературу запропоновано розглядати як засіб досягнення правової культури.

Розглянуто взаємозв'язок права та художньої літератури як важливий дослідницький напрям юриспруденції. Проаналізовано єдність та відмінність мови права та мови художньої літератури.

Доведено існування взаємозв'язку між художньою літературою та правовою культурою. Оскільки у творах художньої літератури можуть відображатися та інтерпретуватись явища правової культури, тексти художньої літератури можна розглядати як джерело вивчення права і держави та водночас як засіб формування правової культури.

Виявлено юридичні аспекти у творах М.О. Булгакова. Проілюстровано характерні риси правової культури радянського суспільства через призму їх відображення у творах М.О. Булгакова. Здійснено юридичний аналіз «Пілатова гріха» з точки зору уявлень про вину та відповідальність у сучасній загальнотеоретичній юриспруденції.

Ключові слова: «право і література», «право в літературі», «право як література», юриспруденція, М.О. Булгаков, право на свободу творчості, мова права, мова художньої літератури, правова культура, правове життя радянського суспільства.

АННОТАЦИЯ

Хижняк Ю.В. «Право и литература» как направление юриспруденции: по произведениям М.А. Булгакова. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальный университет «Одесская юридическая академия», Одесса, 2014.

Диссертация посвящена исследованию взаимосвязи права и художественной литературы на материале произведений М.А. Булгакова. Художественную литературу предложено рассматривать как средство постижения правовой культуры.

Рассмотрена взаимосвязь права и литературы как важное исследовательское направление юриспруденции. Установлено различие между ветвями этого направления: «правом в литературе» и «правом как литература». Направление «право в литературе» изучает отображение правовых и государственных явлений на страницах литературных произведений. В рамках «права как литературы» к анализу правовых текстов применяется арсенал средств теории литературы. Сравнение особенностей литературных и правовых текстов приводит к вопросу о единстве и различии языка права и языка художественной литературы. Критериями при сравнении этих языков выбраны: место в системе общелитературного языка, эстетическое измерение, основное функциональное назначение, точность и ясность, авторство и адресованность текстов, жанровость, абстрагированность, метафоричность.

Доказано существование взаимосвязи художественной литературы и правовой культуры. В произведениях художественной литературы могут отображаться и интерпретироваться явления правовой культуры. Тексты таких произведений художественной литературы можно рассматривать как источник изучения права и государства и одновременно как средство формирования правовой культуры.

Выявлены юридические аспекты в произведениях М.А. Булгакова. Проиллюстрированы характерные черты правовой культуры советского общества через призму их отображения в произведениях М.А. Булгакова. Рассмотрены такие булгаковские произведения как повесть «Собачье сердце», романы «Мастер и Маргарита» и «Жизнь господина де Мольера», а также ряд фельетонов. В частности, обращено внимание на одну из составляющих модели тоталитарного государства – нарушение права на свободу творчества. Нарушение этого права проанализировано на примере творческой судьбы самого М.А. Булгакова, а также на примере отношений Людовика XIV и Мольера в романе «Жизнь господина де Мольера».

Осуществлен юридический анализ «Пилатова греха» с точки зрения представлений о вине и ответственности в современной общетеоретической юриспруденции. Суд Понтия Пилата рассмотрен на предмет соблюдения юридической процедуры. Стремление прокуратора вопреки «требованиям должности» к принятию справедливого решения по делу Иешуа Га-Ноцри предложено определить как правовую совесть.

Повесть «Собачье сердце» рассмотрена с точки зрения права в двух аспектах. Первый – анализ квартиры профессора Преображенского как модели всего советского общества того времени в целом. Второй аспект заключается в том, что сюжет произведения основан на научном эксперименте Преображенского, результаты которого порождают неразрешимые проблемы этического и правового характера.

Ключевые слова: «право и литература», «право в литературе», «право как литература», юриспруденция, М.А. Булгаков, право на свободу творчества, язык права, язык художественной литературы, правовая культура, правовая жизнь советского общества.

SUMMARY

Khyzhniak Y.V. «Law and literature» as a movement of jurisprudence: on works of M. Bulgakov. – Manuscript.

The thesis for a Candidate of Law Degree in the Speciality 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal doctrines. – National University «Odessa Academy of Law», Odessa, 2014.

The thesis focuses on the interdisciplinary connection between law and literature through works of M. Bulgakov. Author proposes to consider the fiction as a tool of legal culture comprehension.

The connection between law and literature as important research movement was examined. Unity and difference of legal language and language of literature were analyzed.

The interference between legal culture and fiction was proven. Legal culture can be reflected and interpreted in literature. Thereby literary texts can be considered as a source of law and state study as well as an instrument of legal culture forming.

The legal aspects of Bulgakov's works were revealed. The typical features of soviet legal culture reflected in Bulgakov's works were illustrated. The legal analysis of «Pilate's sin» from the viewpoint of concept of guilt and responsibility in contemporary legal theory was conducted.

Keywords: «law and literature», «law in literature», «law as literature», jurisprudence, M. Bulgakov, freedom of creation, legal language, language of literature, legal culture, legal life of the Soviet society.

Підписано до друку __. __. 2014.
Формат 60х90/16. Ум.-друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ПП «Фенікс»
Свідectво суб'єкта видавничої справи ДК У№ 1044 від 17.09.2002 р.
65009, м. Одеса, вул. Зоопаркова, 25. Тел. 7777-591.